

НОВИЙ КРОК У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

29 листопада 2016 р. у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди відбувся круглий стіл на тему “Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання”. Цей науковий захід був приурочений до 50-річного ювілею проф. О.М. Богдашиної. Привітати відому дослідницю феномену позитивістської історіографії – у формі презентації своїх наукових наробок – зголосилися представники чільних осередків історичної науки не лише Харкова, але також Києва, Запоріжжя, Одеси, Миколаєва.

Ще до початку круглого столу було видано збірник його матеріалів (українською, російською та англійською мовами). До нього увійшли в т. ч. розвідки й тих науковців, які з поважних причин не змогли взяти участь у цьому круглому столі. Серед них такі знані дослідники в галузі історіографії як В. М. Андреев, В. В. Ващенко, І. Н. Войцехівська, В. І. Воронов, І. Б. Гирич, Я. С. Калакура, О. О. Ковальчук, І. П. Куций, А. М. Острянюк, В. А. Потульніцький, С. І. Світленко та інші.

У своєму огляді я детальніше зупинюся на низці доповідей і статей, які, на мою думку, розкривають найцікавіші аспекти і тематичні виміри запропонованої проблеми.

Робота круглого столу розпочалася із вітального слова до його учасників ректора ХНПУ імені Г.С. Сковороди, академіка І. Ф. Прокопенка. Після цього із доповіддю (“Позитивізм в історичній науці в Україні: сучасні образи класичної моделі історіописання”) виступила професор О. М. Богдашина. Висвітлюючи сучасний стан вивчення в Україні позитивістської моделі історіописання, доповідачка запропонувала низку питань для обговорення. А саме:

1) Чи варто вважати позитивізм лише парадигмою або його слід розглядати ширше – як модель історіописання? О. М. Богдашина, спираючись на сучасну англо- і польськомовну наукову літературу, надає перевагу другому підходу. Вона вважає, що для позитивізму є властивою низка важливих атрибутів саме “моделі історіописання” – теорія, методологія, практика, світосприйняття, саморефлексія тощо.

2) Наскільки доцільним є віднесення певного автора до кола прихильників позитивізму? Наскільки виправданим є застосування конструкту “історична наука в Україні” при характеристиці полінаціонального наукового співтовариства другої половини ХІХ – початку ХХ ст.? У цьому зв’язку О. М. Богдашина звернула увагу на те, що сприйняття позитивізму в Україні не було повсюдним і завершеним навіть у період його домінування. Адже

на українських землях у добу позитивізму паралельно успішно функціонували як старі моделі історіописання (романтизм і гегельянство), так і нові підходи до пояснення історичної реальності (марксизм, неокантіанство, неоромантизм). Конструкт “історична наука в Україні” О. М. Богдашина вживає для позначення певного інтелектуального простору, котрий конструюється, виходячи з історичних та етнокультурних меж побутування українства в ХІХ – ХХ ст.

3) Періодизація розвитку позитивістської історіографії в Україні. На думку О. М. Богдашиної, вона включає п’ять періодів – а) доба передпозитивізму, коли відбувається перехід від романтичного до позитивістського наративу (1840-і – початок 1860-х рр.); б) “ранній” позитивізм (1860–1870-і рр.); в) модернізований позитивізм (1880 – 1890-і рр.); г) криза класичної моделі позитивістського історіописання (перші десятиліття ХХ ст.); д) доба модернізованого позитивізму (1920-і рр.). Доповідачка наголосила на тому, що вона не вважає запропоновану нею періодизацію вичерпною і припустила можливість її подальшого корегування – з урахуванням новітніх досліджень у цій царині.

4) Якою власне є структура позитивістської моделі історіописання? На думку О. М. Богдашиної, вона містить у собі такі головні елементи як віра у суспільний прогрес, визнання закономірності і багатофакторності історичного процесу, розробка теорії суспільної еволюції, абсолютизація ролі історичного джерела.

5) Роль позитивістської моделі історіописання і її окремих представників у розвитку науки є недооціненою. У цьому зв’язку О. М. Богдашина звернула увагу на те, що саме у добу позитивізму в Україні відбувається інституціоналізація історичної науки, активізується видання джерел, розширюється проблемне поле досліджень (насамперед шляхом включення до нього соціально-економічної проблематики) тощо.

Професор Харківської державної академії культури С. І. Лиман у своїй доповіді (“До и во время позитивизма: историософские взгляды медиевистов Украины в 1804 – первой половине 1880-х гг.”) охарактеризував головні періоди у тодішньому розвитку медієвістики в Україні. А саме: 1) трансверсивний або транзитивний (1804 р. – середина 1830-х рр.); 2) аверсивний (середина 1830-х рр. – середина 1860-х рр.); 3) конверсивний (середина 1860-х – середина 1880-х рр.). Вони відрізняються між собою не лише ступенем виокремлення медієвістики в окрему історичну дисципліну і широтою проблематики досліджень, але й своїм ідейно-методологічним підґрунтям. У перший період в такій ролі виступає романтизм, який співіснує із рецидивами просвітницьких підходів. В аверсивний період домінує гегельянство, а наприкінці його медієвістика в Україні починає відчувати імпульси ідей позитивізму. Останній стає головним ідейно-

методологічним дороговказом у конверсивний період, тоді як впливи гегельянства зменшуються. Водночас, на думку автора, вищезгадані якісні трансформації не мали в медієвістиці України повсюдного характеру. Скажімо, С. І. Лиман акцентував увагу на тому, що у вивченні слов'янського середньовіччя навіть у 1870-1880-х рр. фіксуються ідейно-методологічні рецепції романтизму.

Великий інтерес в учасників цього круглого столу викликала доповідь О.Є. Музичка («Позитивізм у південноукраїнському історіографічному процесі середини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст.: постаті, етапи, особливості»). В ній докторант Одеського національного університету імені І. І. Мечникова проаналізував особливості рецепції ідей позитивізму серед науковців південної України, і насамперед – викладачів Новоросійського університету.

Професор С. М. Куделко (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна) присвятив свою доповідь («До питання про прогностичну функцію історіографії») одному з найбільш контроверсійних атрибутів позитивістського дискурсу. Звертаючись до нього, доповідач спробував окреслити найвірогідніші напрямки розвитку української історичної науки у ближчій перспективі. На думку С. М. Куделка, епоха повсюдного захоплення постмодернізмом добігає кінця. Численні яскраві маніфести його представників є прикладом «мистецтва заради мистецтва», які дають небагато цінного з точки зору розуміння суті минулого. В цій ситуації, на думку доповідача, існує вірогідність чергового «повернення» позитивізму.

Професор С. В. Бережна (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди) у своїй доповіді («Становлення історичної компаративістики як методології та антропологічної епістемології») наголосила на важливій ролі компаративного підходу у сучасних культурно-антропологічних студіях. Особливу увагу авторка звернула на специфіку порівняння на макро- і мікрорівні, яка має в т. ч. різне методологічне підґрунтя (у першому випадку в такій ролі виступає цивілізаційний або формаційний підхід, а у другому – краєзнавчий підхід і історія повсякденності. На думку С.В. Бережної, саме на рівні мікроісторії відбувається найбільша антропологізація історичних порівнянь, а історична компаративістика набуває характеру антропологічної епістемології. Непередбачуваність дій окремих індивідів втім підважує уявлення про існування історичних закономірностей, актуалізуючи тим самим проблему співвідношення в історичній компаративістиці одиничного і загального.

Перша панель круглого столу («Ідеї першого та другого позитивізму в історичній науці другої половини ХІХ – ХХ ст.: рецепція та ревізія») закінчилася виступом Т. С. Китиченко – викладача Харківського державного училища фізичної культури №1. У своїй доповіді дослідниця узагальнила результати вивчення позитивізму сучасними істориками України.

Другу панель цього круглого столу («Діяльність університетських наукових співтовариств та творчість істориків доби позитивізму») відкрив професор С. І. Посохов (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). У своїй доповіді (“Позитивізм та марксизм: ремарки до відомих тверджень”) він наголосив на тому, що другу з цих ідейних систем – попри наявність певних методологічних відмінностей – таки можна вважати модифікацією першої. Адже обидві вони прагнули до якісної зміни суспільної реальності (хоча й різнилися у розумінні методів цих перетворень), претендували на прогностичну функцію, ґрунтувалися на концепції суспільного прогресу і вірі в наявність об’єктивних незмінних законів розвитку. Схожою бачиться доповідачу також сучасна доля позитивізму і марксизму, чий науковий статус нині є підваженим. І якщо в першому випадку це зумовлюється суто інтелектуальними чинниками (зокрема, йдеться про виклик постмодернізму та домінування неklasичної і постklasичної історіографії), то в другому – радше політико-ідеологічними причинами. На думку С. І. Посохова, українські науковці несправедливо ігнорують марксизм, ототожнюючи останній із комуністичною ідеологією і політичними режимами, що ґрунтувалися на ній. При цьому забувається, що марксизм справив потужний вплив на розвиток західної гуманітаристики ХХ ст., знайшовши відбиток у творчості таких знакових фігур як Макс Вебер, Мішель Фуко, Жан Поль Сартр, Ерік Гобсбаум і Бенедикт Андерсон.

Варто також виокремити надзвичайно цікаву і ґрунтовну доповідь доцента Ю. А. Кісельової (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) - “Комунікативні стратегії історіографів у добу позитивізму (на матеріалах імператорського Харківського університету)”. Як зазначила доповідачка, саме у цей період активізується процес не лише сцієнтизації історичної науки, але й самоорганізації вчених, які займалися її різними сегментами (в т. ч. питаннями історіографії). Досліджуючи епістолярну спадщину викладачів Харківського університету, Ю. А. Кісельова доводить, що важливу роль у процесі консолідації історіографів відіграло утворення мережі неформальних наукових співтовариств. Вони ґрунтувалися на сталих міжпоколінневих контактах, які виникали у межах певної наукової школи (за принципом вчитель-учень), або ж встановлювалися між представниками різних академічних середовищ (як у випадку В.П. Бузескула і В. І. Гер’є). Утворення цих “незримих коледжів” дозволило на початку 1880-х рр. перейти до реалізації перших історіографічних проєктів (зокрема, йдеться про ініційовану М. І. Карєєвим підготовку і видання “Систематического узателя исторической литературы”).

Професор Є. Г. Сінкевич (Чорноморський національний університет імені Петра Могили) у своїй доповіді (“Засади позитивізму в науковій і суспільно-політичній діяльності представників Краківської історичної шко-

ли”) актуалізував надзвичайно важливу проблему – про умовність критеріїв поділу академічного середовища на наукові школи і можливість “дрейфу” їх представників від однієї ідеологічної парадигми до іншої. Це явище розглядається доповідачем на прикладі Краківської історичної школи (йдеться не лише про перехід від романтизму до позитивізму її засновника, Юзефа Шуйського, але й про концептуальні міграції – в напрямку неоромантизму – учнів Станіслава Смольки). Є. Г. Сінкевич підкреслив, що польський позитивізм – попри те, що зазнав певних концептуальних впливів з боку західноєвропейської науки – був зумовлений також місцевими чинниками. Зокрема, йдеться про поразку Січневого повстання (1863–1864 рр.), яка засвідчила неадекватність романтичної стратегії розвитку польського народу (із наголосом на збройній боротьбі за незалежність) та необхідність пошуку інших шляхів реалізації його нагальних інтересів.

Доцент О. Г. Павлова (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) у своїй доповіді охарактеризувала внесок Ф. І. Шміта у розвиток теоретичних засад мистецтвознавства.

В. С. Романовський (Харківське історико-філологічне товариство) розглянув теоретичні засади пам’яткознавчих досліджень членів Харківського історико-філологічного товариства в 1877–1919 рр.

Надзвичайно цікавим виявився також зміст третьої панелі круглого столу («Постпозитивістський етап розвитку історичної науки: нові виклики»). Її робота розпочалася з виступу В. Г. Берковського – директора Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного (“Роберт Пол Бренер та дискусія про генезу капіталізму в Європі”). На думку доповідача, Бренер відіграв надзвичайно важливу роль у цій запеклій науковій суперечці, яка тривалий час точилася у західній гуманітаристиці. Критикуючи адептів мальтузіанської моделі соціально-економічних трансформацій у добу пізнього середньовіччя і ранньомодерний час (М. Постана, Е. Ле Руа Ладюрі і ін.), Бренер наголосив на важливості врахування екзогенних факторів (і насамперед – класової структури суспільства). Як підкреслив В. Г. Берковський, теоретичні нароби цього американського науковця органічно доповнили марксистську концепцію економічного розвитку. Саме Бренер звернув увагу на необхідність проведення окремого аналізу – безвідносно до демографічних і економічних процесів – тих взаємовідносин, які існували всередині окремих класів і між ними.

Доцент Запорізького національного університету І. М. Шугальова у своїй доповіді (“Традиції позитивізму в епоху постмодерну: методологічні підходи до аналізу діяльності православних церковних інституцій Наддніпрянщини в умовах трансформації суспільства (XIX – початок XX ст.)”) звернула увагу на те, що нині в українській історіографії постає чимало еkleктичних

праць, які поєднують методологічні засади позитивізму і постмодернізму. На думку І.М. Шугальової, це певною мірою пов'язано із запізніним розвитком української історичної науки, котра у добу постмодернізму вимушена вирішувати завдання, яке вже давно реалізоване в західній історіографії – вибудовувати свій національний історичний наратив. Як зазначила доповідачка, вона воліє поєднувати при дослідженні православних інститутів традиційні методи і принципи наукового пізнання із сучасними підходами у західноєвропейській історіографії (при цьому перевагу надає саме останнім). Аналізуючи методологічне підґрунтя історії церкви на терені Наддніпрянської України в ХІХ – на початку ХХ ст., І. М. Шугальова звернула особливу увагу на такі ключові поняття як православні інститути, органи церковного управління, трансформація суспільства і модернізація.

Доцент В. В. Склокін (Український католицький університет, м. Львів) у своїй статті (“Debates on the public use of history in contemporary Ukraine (essay)”) намагався з'ясувати, яку ж саме практичну роль відіграє історія в сучасному українському суспільстві. В цьому зв'язку він зазначає, що у пострадянській Україні загалом склалося два підходи до розуміння власної історії (йдеться про прихильників і противників її “націоналізації”). В обох випадках, як вважає В. В. Склокін, історія так чи інакше відіграє інструментальну функцію. Скажімо, метою “націоналізованої” історії є зміцнення національної ідентичності або обслуговування поточних політичних потреб. Появу “національної парадигми” як мейнстріму української історіографії після 1991 р. В. В. Склокін пояснює не лише схильністю більшості українських істориків до сприйняття минулого у формі ортодоксального метанаративу. Не менш важливу роль, на думку львівського дослідника, відіграло також бажання частини вітчизняних істориків, котрі раніше перебували в опозиції до радянського режиму, реанімувати “справжню історію України”, яка асоціювалася ними із українською історіографією другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Відтак радянську візію історії (у категоріях історичного матеріалізму і цивілізаційної конфронтації схід-захід) швидко й безболісно заступила схема споконвічної боротьби українського народу за своє соціальне, національне, релігійне etc. звільнення. Критики “національної парадигми” української історії також не відкидають цілком практичної функції історії, звужуючи її до сфери шкільної історії (Н. М. Яковенко), або ж вбачаючи в цьому знаряддя деконструкції існуючих міфів і стереотипів (Г. В. Касьянов). Пошуки представниками обох таборів української історіографії нової соціальної ролі історії, на думку В.В. Склокіна, не є втім українською специфікою. Вони відображають ті цілісні парадигматичні зміни, які відбуваються у західному історіописанні в останні десятиліття ХХ ст.

Доповіді професора В. М. Скляра (Національний технічний університет «ХПІ»), а також гостей з Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (Н. О. Зіневич та Т. С. Сторожко) були присвячені теоретико-методологічним аспектам національних процесів у незалежній Україні. Перший з цих доповідачів охарактеризував характерні ознаки етномовного складу населення підпорядкованих Україні та окупованих територій Донбасу. Своєю чергою у доповідях Н. О. Зіневич («Між уявленнями та досвідом: сучасні тенденції усної, перформативної та візуальної історії») і Т. С. Сторожко («Усноісторичні колекції наративів ромів на перетині позитивістських канонів та постмодерністських підходів») йшлося про специфіку використання позитивістської методології у різних царинах сучасної історичної науки.

Підсумовуючи, варто зазначити, що круглий стіл викликав чималий інтерес серед викладачів і студентів історичного факультету ХНПУ імені Г. С. Сковороди. У цьому пересвідчує не лише їх численна присутність, але й активна участь у роботі даного наукового заходу. Ґрунтовні доповіді, цікаві питання і змістовні дискусії створили ту яскраву інтелектуальну тканину, з якої безперечно можна зшити новий концептуальний одяг для такого старого історіографічного явища як позитивізм. У цьому зв'язку хочеться побажати, аби такі цікаві наукові зустрічі набули регулярного характеру. А ювілярці зичимо міцного здоров'я і нових творчих звершень!

С. Сєряков